

Artykuły, Rozprawy

Статьи, Доклады

Mihailo Marković

Serbska Akademia Nauk i Umiejętności, Belgrad

Stosunki wzajemne między różnymi cywilizacjami na Bałkanach¹

Взаимоотношения между различными цивилизациями на Балканах²

1. Pojęcie cywilizacji posiada sens opisowy i normatywny. W sensie **opisowym** cywilizacja jest to całość kilku narodów i państw, które posiadają wspólne języki, wspólne cechy religijne, twórcze, moralne, naukowo-techniczne oraz instytucjonalne. Zdaniem niektórych autorów (Huntington) cywilizację określa struktura odmienności określonego sposobu życia. Autorzy niemieccy, na przykład Max Weber, sprowadzili pojęcie cywilizacji wyłącznie do jej określoności materialnej, technologicznej i ekonomicznej, w odróżnieniu od kultury, która obejmuje aspekt duchowy, sferę wartości i znaczenia. Przeważało jednak szersze rozumienie terminu „cywilizacji”. Każdy naród posiada swoją kulturę, natomiast cywilizacja dotyczy większych grup narodów i obejmuje sferę materialną i duchową.

W sensie **normatywnym** cywilizacja związana jest z określonym stopniem rozwoju historycznego. Według Morgana społeczeństwo ludzkie przeszło okres dzikości, następnie barbarzyństwa, zaś wzniosło się do poziomu cywilizacji dopiero wtedy, kiedy opanowało pismo i rozwinęło naukę, technikę oraz racjo-

¹ Praca ta ukazała się drukiem w: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*. Zbornik radova, t. 16, Beograd 1998.

² Эта работа была напечатана в: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*. Zbornik radova, t. 16, Beograd 1998.

nalną organizację społeczeństwa. Pojęcie normatywnego sensu cywilizacji powstało dopiero w drugiej połowie wieku XVIII. Na pierwszy rzut oka miało ono znaczenie uniwersalnie ludzkie, jednakże faktycznie była to próba projekcji na cały świat zachodnich wartości kulturowych. Wszak już Rousseau ostro krytykował ten sens cywilizacji, gdyż spowodowała ona zepsucie człowieka, który z istoty swej jest dobry. Według niego cały postęp cywilizacyjny oznaczał utratę rzeczywistych cech ludzkich, naturalnego szczęścia i harmonii życiowej. Później również Fourier wskazywał na zły wpływ cywilizacji na ludzi i proponował określone sposoby jego przezwyciężenia.

Opisowe pojęcie cywilizacji pojawiło się w ostatnich latach wieku XIX, jako wyraz określonej tendencji integracyjnej, „holistycznej” w nauce i filozofii, która dalszemu dzieleniu i rozczłonkowaniu (analizie) przeciwstawiła syntezę, zmierzającą do osiągnięcia całości o szerszej treści.

Szybko porzucono stanowisko poprzednie sugerujące, że w całym świecie istnieje jedna jedyna cywilizacja globalna (powstała na Zachodzie). Zrezygnowano również z poglądu, że w historii występuje jeden linearny rozwój, który posiada znaczenie uniwersalne. Przyjmując istnienie wielu linearności wpadnięto, chwilowo, w drugą skrajność – w zupełny kulturowy relatywizm wielości cywilizacji. Najwybitniejsi historycy, socjologowie i antropologowie, między innymi: Max Weber, Toybee, Spengler, Sorokin, Kroeber, Bagby, Dawson, Braudel, Walerschtein i Huntington mówili jednakże o pluralizmie wielkich cywilizacji. Niektóre z tych cywilizacji zniknęły, na przykład mezopotamska, środkowoamerykańska, andyjska. Inne natomiast istnieją po dziś dzień, na przykład chińska, hinduska, islamska, zachodnia, latynoamerykańska, afrykańska.

Szybko stało się jasnym, że istnieją także małe i bardzo specyficzne cywilizacje, których nie można do końca zaliczyć do owych wielkich całości. Takimi cywilizacjami są: japońska, wietnamska, koreańska, arabska, turecka, perska, malajska, słowiańska i inne. W odróżnieniu od cywilizacji wielkich, globalnych, istnieją również cywilizacje mniejsze, peryferyjne. Właśnie takie mam na myśli, gdy mówię o cywilizacjach bałkańskich.

2. Na Bałkanach można mówić o istnieniu czterech takich cywilizacji:

a. Obecna cywilizacja **grecka** jest dziedziczką starożytnej helleńskiej i bizantyjskiej cywilizacji. Wyróżnia ją język, który jest zupełnie inny od wszystkich pozostałych rodzin językowych w Europie, i który stanowi niewątpliwą kontynuację języka starogreckiego i bizantyjskiego. Współczesna kultura grecka, a przede wszystkim sztuki plastyczne zachowały w sobie pozostałości tradycji klasycznych. W greckim życiu gospodarczym kontynuowana jest tradycja helleńska, w szczególności w budownictwie okrętowym i w handlu. W polityce greckiej przejawia się antyczna **phronesis**, mądrość praktyczna, która zmierza do racjonalności, jednakże bierze również pod uwagę, z jednej strony ograni-

czenia uwarunkowane sytuacją praktyczną, z drugiej zaś strony wymogi moralności (godności).

b. Cywilizacja **południowosłowiańska**. Już w wiekach średnich na Bałkanach stworzyli południowi Słowianie wpływową cywilizację. Powstały państwa niezależne, silne jak na owe czasy, dobrze zorganizowane, kultywowane: bułgarskie carstwo Simeona, chorwackie Tomisława i Kreszimira, Zeta (Czarnogóra) Bodina i króla Mihajla, macedońskie carstwo Samuila, serbskie państwo Njemanicia, które za panowania Duszana również stało się carstwem. Chorwacja w roku 1102 stała się częścią Węgier, zaś później monarchii Habsburskiej (aż do roku 1918), co definitywnie spowodowało, mimo podobieństwa języków i niezrealizowanych prób połączenia z Serbami, że dzisiaj już nie identyfikuje się ona z Bałkanami i cywilizacjami bałkańskimi. Już w połowie VII wieku Słoweńcy utworzyli księstwo Waluka, które następnie weszło w skład wielkiego słowiańskiego związku politycznego na czele z „królem” Samonem (ok. 626–661). Po jego śmierci związek ten rozpadł się, jednakże księstwo Waluka przetrwało upadek związku. Następcami Waluka byli książęta Karyntii i Krainy (VII–IX wiek). W latach 70. wieku X Niemcy podbili Słoweńców. W roku 976 powstało wydzielone z Bawarii księstwo Wielkiej Karantanii (Karyntii), do którego weszły zreorganizowane stare i nowe marchie. W roku 1035 Wielka Karyntia rozpadła się i z niej utworzyły się trzy główne ziemie słoweńskie: Karyntia, Kraina i Styria. Od XIV wieku Słowenia znajdowała się pod panowaniem Habsburgów. W roku 1918 weszła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, natomiast w roku 1929 stała się częścią Jugosławii. Podobnie jak Chorwacja nie utożsamia się z Bałkanami i cywilizacją bałkańską.

Obecnie w skład cywilizacji południowosłowiańskiej wchodzi Serbowie, Czarnogórcy, Bułgarzy i Macedończycy. Wszystkich ich łączy: duże podobieństwo języków, wiara prawosławna oraz wielka zbieżność średniowiecznej tradycji kulturowej (architektura cerkiewna, freski, muzyka, literatura, drogie ozdoby). Źródła owej kultury były bizantyjskie, jednakże w szczególności w Serbii zostały stworzone dzieła, które wartością artystyczną przewyższyły swoje prawzorcy (Sopoćani, Mileszewa, Studenica, Matka Boska Ljewiszka w Prizrenie), lub zupełnie wykraczające poza ich krąg (poezja ludowa).

Wewnątrz tej cywilizacji pojawiały się ciągle konflikty między Bułgarami i Serbami. Uwarunkowane to było częściowo rywalizacją dwóch, co do wielkości równych, narodów oraz pretensjami terytorialnymi, przede wszystkim w związku z Macedonią i Wschodnią Serbią. Jeszcze innym powodem było to, że sprzeczności powstawały w wyniku oddziaływań zachodnioeuropejskich, jak i odmiennych orientacji w polityce zagranicznej. Wszak poczynając od Pierwszego powstania serbskiego rozpoczętego w roku 1804, Serbia za wzór organizacji politycznej uznała Francję i Anglię, natomiast Bułgaria za wzór przyjęła Austro-Węgry i Niemcy, w szczególności kiedy w roku 1887 uczyniła królem

Ferdynanda I (który w roku 1908 został carem) z dynastii Koburgów. W wieku XX Serbowie i Bułgarzy prowadzili z sobą trzy wojny (1913, 1915–1918 i 1941–1945), zaś w roku 1948 znaleźli się na pozycjach przeciwstawnych, nieprzyjacielskich. Obecnie znikły przyczyny tych napięć i można oczekiwać, że nareszcie te dwa narody wkroczyły w okres dobrosąsiedzkich stosunków i współpracy.

Wszystkie narody tej cywilizacji posiadają podobne obyczaje i jednakowe sposoby życia. Silne są pozostałości kultury patriarchalnej, jak również wysoko ceniona jest gościnność, stosunki sąsiedzkie i chrześniackie, solidarność i pomoc wzajemna ceniona jest, niezależnie od przynależności do rodziny państw nuklearnych, przez wszystkich krewnych (współplemieńców w Czarnogórze); wysoki stopień pewności siebie i dumy ze swej historii. Jednakże na liście wartości praca jest niezbyt wysoko ceniona, co stanowi jedną z przyczyn niezadowalającego rozwoju ekonomicznego na tym terytorium.

c. Reprezentantem cywilizacji **romańskiej** na Bałkanach jest Rumunia. Pochodzenie i język tego narodu są odmienne, aniżeli pochodzenie i języki narodów sąsiednich. Co się tyczy innych cech, to Rumuni bardzo podobni są do Słowian: są wyznawcami wiary prawosławnej, na przestrzeni historii walczyli z tymi samymi przeciwnikami: z Turkami i Węgrami, posiadają podobne obyczaje, podobny folklor, sposób odżywiania się. Nigdy nie wojowali z Serbami, chociaż zamieszkują wspólnie cały jeden region (Banat) i mogliby się z nimi kłócić o sprawę przynależności narodowej dużej i starej wspólnoty etnicznej Włachów. Nie posiadają wielkich mitów narodowych, jak Serbowie, i dlatego w sytuacjach konfliktowych są bardziej pragmatyczni i ugodowi. Są dziedzicami zarówno kultury rzymskiej, jak i helleńskiej oraz bizantyjskiej. Stąd pochodzą większe powiązania w architekturze i innych umiejętnościach z kulturą zachodnioeuropejską, a przede wszystkim z francuską i włoską.

d. Cywilizację **islamską** na Bałkanach tworzą nie tylko Turcy, lecz także muzułmanie bośniaccy i sandżaccy (którzy teraz uznają się za „Bośniaków”), jak również Albańczycy w samej Albanii i w przyległych ziemiach (w Kosowie, Południowej Serbii, Wschodniej Czarnogórze, Zachodniej Macedonii i północno-zachodniej Grecji).

Istotną cechą tej cywilizacji stanowi wyznawana religia – islam. Nie jest nią język, gdyż język turecki, albański i serbsko-chorwacki, którymi posługują się Bośniacy, zasadniczo różnią się. Nie jest nim także pochodzenie etniczne. Turcy wywodzą się z Azji Mniejszej i genetycznie oraz etnicznie zupełnie różnią się od Albańczyków i od Słowian Południowych, którzy przyjęli islam w czasach okupacji tureckiej. Albańczycy pochodzą od jednego dawno osiadłego plemienia bałkańskiego i na terytorium obecnej Albanii bardzo długo i uporczywie przeciwstawiali się inwazji tureckiej. Kiedy w roku 1468 zmarł ich wódz Skanderbeg, opór został przełamany i w ślad za tym więcej niż połowa Albańczyków przeszła na islam.

Dla owej cywilizacji charakterystyczne są szczególnie wysokie wymagania religijne (codzienne modlitwy, uporządkowane życie, powstrzymanie się od używania alkoholu i określonego rodzaju potraw), ekspansywność i wojowniczość, wysoki przyrost demograficzny, wielka nietolerancja w stosunku do innych wiar i narodów nieislamskich. W odróżnieniu od wszystkich religii chrześcijańskich, żądał islam, aż do pojawienia się Kemala Atatürka, chociaż również w czasach najnowszych, jedności wiary oraz życia świeckiego, i dlatego w każdym kraju, w którym muzułmanie stanowią większość mieszkańców organizowali państwa według wskazań Koranu.

W związku z tym owa cywilizacja nie tylko swoimi podbojami dezorganizowała normalny rozwój pozostałych cywilizacji na Bałkanach, lecz także dzisiaj stanowi główny czynnik możliwej destabilizacji i konfliktów.

3. Relacje wzajemne owych cywilizacji na Bałkanach zmieniały się od bardzo dobrych do najgorszych z możliwych, włączając niezmiernie brutalne rodzaje konfliktów.

Ponieważ Bałkany znajdują się na skrzyżowaniu wielkich światowych magistrali, łączą Europę Północną z Południową oraz Europę z Azją, zawsze więc posiadały wyjątkowe znaczenie strategiczne. Cywilizacje, które tutaj kształtowały się, stały się obiektem licznych najazdów, inwazji oraz interwencji wojskowych – poczynając od Hunów i Awarów, Mongołów i Turków oraz Habsburgów, aż do Wenecjan, Francuzów i Anglików. Chociaż Serbowie, Grecy i Rumuni w średniowieczu walczyli ze sobą, to jednakże, poczynając od wieku XIV, podlegali temu samemu losowi i tak samo zagrażało im królestwo Otomańskie, zaś w czasach nowożytnych Austro-Węgry. Nie było między nimi wiele współpracy i wzajemnych powiązań, niemniej nie było także konfliktów. W okresie między dwiema wojnami, w ramach tak zwanej Małej Entanty, utworzony został nawet związek Jugosławii z Rumunią (1929), zaś w roku 1934 w Atenach podpisane zostało Porozumienie Bałkańskie, które gwarantowało ziemiom bałkańskim (wyłączając Bułgarię) wzajemne bezpieczeństwo.

Kłęska Niemiec i ich sojuszników oraz rozpad Układu Warszawskiego, a także samego Związku Radzieckiego, stworzyły nareszcie warunki umożliwiające zbliżenie i współpracę Serbów, Greków, Bułgarów i Rumunów – nie patrząc na różnice cywilizacyjne. Po raz pierwszy, po wielu wiekach, nie wysuwane są pretensje terytorialne w stosunku do sąsiadów, przy czym istnieje wspólna religia – prawosławie i wspólny interes – obrona istniejącego *status quo* na Bałkanach.

Niezadowoleni z tej sytuacji są nosiciele cywilizacji islamskiej, i w związku z tym stanowią dynamiczny czynnik zagrażający obecnemu pokojowi oraz istniejącej stabilizacji.

Muzułmanie bośniaccy są niezadowoleni z porozumienia zawartego w Dayton, tak samo nie będą zadowoleni z żadnego innego porozumienia, które przeciwstawiałoby się możliwości ich dominacji w całej Bośni.

Deklaracja islamska Aliji Izetbegovicia ujawniła sztandarowe cele strategiczne islamu dotyczące tego obszaru. Państwo nie może być oddzielone od meczetu na terytorium, w którym muzułmanie stanowią większość. Kiedy w Bośni i Hercegowinie ludności muzułmańskiej będzie więcej niż 50%, to oni będą chcieli ustanowić, przy pomocy demokratycznych procedur wyborczych, państwo zorganizowane według zasad Koranu i praw szariatu (prawodawstwo oparte na Koranie i tradycji islamskiej). Cel ten możliwy jest do osiągnięcia, mając na uwadze ich wysoki poziom przyrostu demograficznego. Póki go nie osiągnięto, należy utrzymywać jedność w państwie pod hasłem wielości wyznań i wielości narodowości.

Obecnie armia bośniacko-hercegowińska zbroi się, szkoli i przygotowuje do wojny przy wsparciu USA. Nie dojdzie do wojny tylko wtedy, jeśli wielkie mocarstwa do tego nie dopuszczą.

Z drugiej strony wszystkie mniejszości albańskie – w Kosowie, w Macedonii Zachodniej i inne, stanowią zarzewie niepokoju i przyczynę destabilizacji. Nie uznają one państw, w których zamieszkują i żądają internacjonalizacji dialogu dotyczącego ich statusu, zaś w Kosowie licznie posługują się metodami terrorystycznymi.

Pozostałe cywilizacje wyczuwają zagrożenie ze strony cywilizacji islamskiej, nie tylko z powodu ich wojowniczości, lecz także z powodu umiejętnego wykorzystywania procesów demograficznych w celach politycznych. Żaden kraj bałkański nie może zgodzić się na to, aby utracić swe najstarsze i najważniejsze ziemie na skutek penetracji i nieograniczonego liczebnego powiększania się mieszkańców islamskich. Jest to problem podstawowy w sferze stosunków między cywilizacjami bałkańskimi.

Odrębnym zagadnieniem jest sprawa zachowania się Turcji. Pozostałe kraje bałkańskie są w stanie znaleźć wspólny język z Turcją, jeśli pozostanie ona krajem świeckim, względnie demokratycznym i miłującym pokój. Niestety fundamentalizm islamski dominuje obecnie w wielu krajach muzułmańskich, przy czym w ostatnich latach wzmógł się również w Turcji. Były premier turecki Ozal zapowiedział, że granice królestwa tureckiego kończą się na wybrzeżach Morza Adriatyckiego. On i jego współpracownicy udzielali różnorodnej pomocy wojskowej i innej muzułmanom bośniackim i tym samym otwarcie naruszali postanowienia Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wszak poprzednicy Ozala dokonali jednostronnej interwencji wojskowej i zajęli część Cypru, tym samym wstąpili na drogę dramatycznej konfrontacji z Grecją. Kryzys powstały w stosunkach między Grecją i Turcją jest trwały, może eksplodować i przekształcić się w otwarte starcie orężne.

Szczęśliwa i równocześnie bardzo nieszczęśliwa jest ta okoliczność, że wielkie mocarstwa, a przede wszystkim USA i NATO, do tego stopnia kontro-

lują sytuację na Bałkanach, że nie chcą dopuścić do żadnych starć orężnych na Bałkanach – oczywiście wtedy, kiedy im to nie odpowiada. Jednakże ten faktor potencjalnego pokoju może stać się silnym czynnikiem wojny, gdy tylko to będzie zgodne z ich interesami – po to tylko, aby zachować dobre stosunki z posiadaczami nafty na Bliskim Wschodzie, lub promować przyjacielską „atlantyczką” Turcję jako wiodące państwo w świecie muzułmańskim, lub po to, aby przy pomocy muzułmanów zostali skarceni nieposłuszni Serbowie, albo któryś z innych narodów bałkańskich.

Balkany dla narodów bałkańskich – jest to zasada, która wskazuje możliwość racjonalnego rozwiązania problemów bałkańskich. Jednakże na dzisiaj jest to ciągle wyraz określonej wizji utopijnej, dla realizacji której nie stworzono jeszcze warunków – co nie oznacza wcale, że w tym kierunku nie należy stale i uporczywie działać.

Z języka serbsko-chorwackiego przełożył Henryk Pisarek

Автор раскрывает сущность понятия цивилизации в описательном и нормативном смысле. Автор указывает, что на Балканах можно выделить четыре разные цивилизации: 1) греческую, 2) южнославянскую, 3) романскую, 4) исламскую. За исключением романской цивилизации, взаимоотношения между остальными тремя цивилизациями в последние годы претерпели далеко идущие изменения – из хороших превратились в худшие из возможных, полные безмерно жестокими конфликтами, грозящими далеко идущей дестабилизацией существующего статус кво. Возможность преодоления нарастающих трудностей автор усматривает в реализации принципа, который провозглашает – Балканы для балканских народов.

The author reveals the essence of the notion of civilization in the descriptive and normative sense. The author points out that there can be singled out four distinctive civilizations on the Balkans: 1) Greek, 2) South Slavonic, 3) Roman, 4) Islamic. With the exception of the Roman civilization, the relations between the other three civilizations have undergone the far-reaching changes during the last years – from good they have transformed to the worst ever-possible relations full in extremely brutal conflicts threatening with the far-reaching destabilization of the existing status quo. The author sees the possibility of overcoming the growing difficulties in the principle that proclaims – the Balkans for the Balkan nations.